

מְהוּת הַיִּיִשׁ, מְקוּרֹתָיו וְקוּרֹתָיו

מאת פרופ' שמואל קרויס (קמברידג', לונדון)

בִּיָּמֵינוּ האחרונים האלה נתפעלתי מאד ממה שקראתי בעתון אחד (פסקא
אחת מצואתו של המנחם פרוזפיסור ד"ר ישראל דוידזון בשם „אז תספודוני“ ששם
הוא אומר בין יתר דבריו : „אתם אשר באתם הנה להפרד מגוייית הקרובה מחומר,
אל נא תתאבלו עלי, המות נוטל מן החיים את עקצם... בעיני האנשים אשר יהגו
בספרי כעבור מאה שנה אחשב כמו חי כאשר נחשבתי בעיני האנשים אשר הגו
בהם תמול־שלשום. אל נא איפוא תתאבלו עלי“. ככה העיד על עצמו הטגה־דעות
אחד מצוייף, והוא מסיים את דברי־צואתו במלין :

„יתגדל ויתקדש שמייה רבא.

יתתהר ויתנשא הרוח הטהור“.

שמעתי ותרגזו בסני, לקול צללו שפתי (חבקוק ג' ס"ו), „אכן סר מר־המות“
מן האיש ההוא, ואשר־יִישׁ שאינו מפחד תמיד מיראת המות, והאיש הזה קורא
„קדיש“ על עצמו, וכברק מבריק פתאם האיר עינינו על מהות הקדיש וטיבו,
לאמור שאינו אלא התרוממות השכל על הרגש, נצחון הבטחון על היאוש, התגברות
הרוח על פגרי המת — ובוזה נס יגון ואנחה.

בוזה כבר נוכל לגשת אל הגדרת הקדיש, טועה הוא מי שחושד שהוא „תפלה
על המת“, ואדרבה כל עצמו הוא מיפנה אל החי, אשר באמירתו הוא מעיד על עצמו
שהוא עומד על כן (כ' צרויה) האמונה, ובכל נימי־לבבו הוא דבוק אל אלהי־ישראל.
ומצטט אני עוד הפעם דברי רב אחד (יבדל לחיים) שכותב מטעם
האורתודוכסיא (מתורגם מן האנגלית) :

„קדיש הוא התחייבות קדושה — ואינו תפלה בעד המת, אלא הבטחת־פיהו
של החי. נאמר הוא לראשונה בהעשות דבר חדש אחרי הנתן לו צורתו. בכאן
מודיע היהודי לאלק־אבותיו : „רבוננו של עולם, שמע את קולי ; ברגע זה לא באתי
להרהר אחרי מדותיך. ברגע זה אין אני יודע כי אם החלטה אחת : „כמות שהורי
אני חיוב בעבורך, כן גם חיי אני מקודשים יהיו לך על דבר שם קדשך“. „יתגדל
ויתקדש שמייה רבא“ — זהו התגברות חיי להבא. בזה אני גמתי בנפשי להיות
נאמן במצות המוטלות עלי בתור יהודי“.

זוהי הגדרה נכונה במהות הקדיש, וכמעט אין לי להוסיף עליה. ואם ישאל
השואל מהו זה שבחרו דוקא בקדיש לתת אמונת אומן זו, מהו זה שהורגלנו לאמור

(1) הדואר שנת ה' תרצ"ט 590.

2) Leo Jung, The Jewish Library, Vol. I. Essentials of Judaism, Sixth Edition, New York, 1935.

לכל הענין יש מונוגרפיא שלמה :

David de Sola Pool, The Old Jewish Aram. Prayer, the Kaddish, Leipzig, 1909.

אותו בפני קבר פתוח, וביום העלותנו על לבנו זכרונם של שוכני עפר היקרים? שאלה מושכלה ומצדקת היא זאת, ואנסה את כחי לתת מענה לה לרגלי החקירה הבאה.

(א) הקדיש בתלמוד ומדרש

עמדנו על מהות־הקדיש לפי ההרגש שלנו, אבל דרכי־החקירה משולבים ומסובכים מאד. אמנם ברור הוא בלי שום ספק, שמושג הקדיש שלנו שונה מאד ממה ששקלו וטרו עליו בתקופת התלמוד והמדרש. נאמר בקצור: מעיקרא אין להקדיש שום יחס לרעיון־התפלה, ומכ"ש שאין לו יחס לדבר־המת'. בתלמוד ובמדרש עוד אין "קדיש יתום" במצוי, לא בנוגע אל הענין, ולא בנוגע אל השם. חכמי־התלמוד והמדרש מרבים לדבר במעלת־אמירת־הקדיש, אבל תמיד בקשר עם הדרשה; אין גם מאמר אחד המקשר אותו עם הקבר ועם זכרון־נפשות־המתים. אף נוסחו לא נמסר בשלמותו, ועל זה אין להתפלא, שהרי אין זה מדרכו של התלמוד להעתיק טכסטים שלמים, כך באו בו רמזים עליהם, למשל בענין "התפלה" בה"א הידיעה (שמנה עשרה ברכות שלנו) או בענין ברכת־המזון, ביחוד אם יש להגיד בו איזה מעשה או דין או הלכה או מנהג, וכן הוא גם דבר־הקדיש.

ובכן מלת "קדיש" בתור טרמינוס עוד נמצא בתלמוד'. ומה טיבו של השם הזה? כל איש יהודי פשוט, ומכל שכן מי שהוא "יודע ספר", ירגיש תיכף ומיד שהשם "קדיש" סגנון ארמי לו, דהיינו מה שהוא "קדוש" בעברית יאמר "קדיש" בארמית. לכל הפחות ידועה מלת־קדיש לכל מי שיש סדור בידו והוא קורא בו, כי נמצאת המלה שלש פעמים בפסקא, ואתה קדוש" וכו' היא הנקראת "קדושה דסדרא", אשר שם הפסוק "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות" וכו'. נתרגם, בקצת הרחבה, באופן זה: "קדיש בשמי מרומא עלעא בית־שכינתה, קדיש על ארעא עובד גבורתה, קדיש לעלם ולעלמי עלמיא", ונוסח זה יש לו שייכות עם קדיש שלנו בתלמוד גופו, כי אמור עליו (סוטה, מ"ט ע"ב), "אמאי קאי עלמא? אסדרא דקדושה ואיחא שמיה רבא דאגדתא", ויוצא בזה לראשונה לחיוב, ששניהם נתקנו בארמית, ושנית לשלילה, שאין לו לטכסט שלנו שם בפני עצמו, אלא נקרא על שם־עקר־פסקא שבו, "יהא שמה רבא", ועוד יוצא, שקצת־מלין דומות בהן (לעלם ולעלמי עלמיא ועוד), ולבסוף נרויח מן הבאה זו גם מהותו של הקדיש, שהוא "יהא שמה רבא" דאגדתא, (וכי' גניזה עי' מ"ע החדשי ס"ח 156), ובזה יש מודעה רבה, כמו שנראה להלן. השם "קדיש" שניתן לו לסוף הימים מקביל להעובדה, שכל נוסחו של הקדיש הוא בארמית'.

(3) לצדק כן החליטו K. Kohler—?) בהאנציקלופדיה באנגלית (J. E. VII. 401) בערך קדיש, אלבוגן — דער יידישע באטטעסדיענסט, הוצאה א', עמ' 92-96.

(4) השם "קדיש" נמצא לראשונה במס' סופרים כ"א ו'.

(5) "ואמרו אמך" ועוד לשונות הן אמנם בעברית, וכל זה הוא הוספה מאוחרת, עי' ואלבוגן.

מדוע בארמית? אומרים (עי' תוספות ברכות דף ג' ע"א) שנתקנה תפלה זו⁶ בלשון ארמית כדי שיבינו אותה גם עמי הארץ שאינם מכירים בלשון הקודש אלא ארמית שהיתה לשונם בזמן ההוא. הטעם הזה אינו מספיק וגם אינו מסתבר, כי מה טעם לא, תקננו גם יתר התפלות או מקצתן בלשון שהעם מבין אותה? למשל, התפלה⁷ בה"א הידיעה, שהיא חשובה כל כך, ויש בה כמה בקשות שהן צרכי-יחיד? וכמה גדולה היתה הברושה שגם תפלה רמה ונשגבה כזאת נתחברה היתה מעיקרה בארמית, שאף שהיא קרובה לעברית, מ"מ שפה זרה היא ואינה לשון הקודש! ואם יטען הטוען: תדין מכאן ש-התפלה⁸ טכסט ישן נושן הוא ונתקן כשהעברית עדין שגורה היתה בפיהמו-העם — זה ללא אמת, כי עכ"פ לא נתחברה, התפלה⁹ אלא בזמן בית שני, ובכל אותם הדורות רק חיה בקרב המלומדים, העם דבר ארמית, כנראה מכמה עובדות, מן מה שמסופר בדניאל עזרא ונחמיה, ומן תקן-התרגום בשעת-קריאת-התורה; ואפילו אם נתקנה בעברית — מה מנעם מלתקן, לצורך-העם, תפלה אחרת, תפלה כיוצא בה, בארמית? ועוד, אם אמת הוא לגבי, התפלה¹⁰, עוד השאלה במקומה עומדת, מדוע לא נתקנו תפלות אחרות, למשל, ברכות הנהניך, בארמית, כדי שיבינו העם?

לצאת מן סבך-השאלות ולצאת מן המבוכה, אין דרך אחרת, כי אם לאמור ולהכיר ולהודות והורות שקדיש שלנו אינו תפלה כלל, אלא דבר שהוא חוץ לגדר-הבקשות ולגדר-התחנות, ואינו אלא טיוט ונספח לסדר ההוראה שניתנה להעם, כהלשון שמצאנו, בקשר עם, קדושה דסדראי, יהא שמה רבאי דאגדתא, והיא (כן כתב צונץ על הדרשות, הוצ' ב' 385, לדעתו, תתקבל צלותהוק' וכו' נתוסף אחרי השתמשם בו לתפלה), הגדרה שאין לזוז ממנה, כלל גדול בל להשכת.

כלו נתקן לשבח-הבורא ולקדש שמו ברבים. את זה נוכל להוציא גם מהלשון עצמה שכלולה בקדיש: „ברוך הוא לעלא מן כל ברכתא ושירתא תשבחתא ונחמתא וכו', אם כן העריכוהו רק לעמת ברכות שירות תשבחות ונחמות, ולא לעמת תפלות, שלהן אין כאן דמיון כלל העולה מן הקדיש. ביחוד עמדו החוקרים החדשים על מובנה האמתי של מלת „נחמתא“, שהולמת יפה את טיוט הדרשה, כי דרכם היה לסיים בדברי נחמה, כמו שנהוג גם עכשו לסיים במלות „ובא לציון גואלי וכו'“. יפה הוא השם שניתן לפסקא זו ע"י אלכונן: „אסכטולוגישר שלוס“

6 „תפלה“ קוראה בעצור עבודת ישראל עמ' 129, ולשם קצור השתמשתי בלשונו, ולדידי לא סבירא ליה.

7 „נחמתא“ בקדיש יש לו פרלטיין בהרבה מקומות: תרגום ירוש' ב' בראשית מ"ט א' בעיין דיתני להון קץ ברכתא ונחמתא. תרגום ירוש' ס"ב בראשית מ"ה כ"ה „סגיסן סבן ונחמן“. תרג' ישעיה י"ח ד' „בירכן ונחמן“. ירוש' סנהדרין פרק י' דף כ"ח ע"ב „סבן ונחמן“ (עי' לוי וסובות ונחמות) (דברים רבה סוף פרק ה', REJ ג' 233). מענין לשונו של הראב"ד בס' הקבלה שלו (הוצ' ר' 53א, הוצ' גיבויער עמ' 89) בדברו על הקראים: לא עשו וכו' אסילו שירה אחת ונחמה אחת. ועי' נצחון של ליפמן ס"י ק"ג. — וכבר באו בלשון „נחמתא“ בקדיש סירושים וחקירות הרבה; כגון י. פרלס בבין-חנייה ב' 466; צונץ על הדרשות הוצ' ב' 348, 385; גריץ

(סיוח המראה על עולם-הבא). זהו בהסכם עם כל תכן הקדיש, שרעיון עולם-הבא כלול בו בכמה מן מאמריו, וביחוד בלשון „לעלם ולעלמי עלמאי, וכיותר אם נצריך לזה גם הלשון „בעלמא די הוא עתיד לאתחדתא ולאחיאה מתיא ולאסקא יתהון לחיי עלמאי, שהוא אצלנו רק ל„צדוק הדין, אמנם שייך למבנה הקדיש עצמו, שהרי הרמב"ם מביא הקדיש דוקא בנוסח זה (וכן הוא גם לפי מס' סופרים סוף פרק י"ט), ובנוסח זה אמרוהו אחר הלמוד במדרש ובאגדה.

אמרתי, שבתלמוד ובמדרש לא ניכר טכסט שלנו בשם „קדיש ולא נמסר בשלמותו, רק הבאות ממנו נמסרו כאן מעט וכאן מעט. הרעיון עצמו של גדולת ה' ורוממותו על כל הגוים ומשפטו להמית ולהחיות אינו זר למקראי-קדש, וביחוד יש ממנו הרבה ביחזקאל סי' ל"ו עד סי' ל"ח, וכאן: ל"ח פסוק כ"ג, והתגדלתי והתקדשתי וכו' ישנו גם הפרוטטיפ בלשון; והעקר שבו, הוא „יהא שמה רבאי וכו' נמצא כמעט באותה צורה בדניאל ב' כ', „להוא שמה די-אלהא מברך מן-עלמא ועד-עלמאי, הדומה לו ממש ההבאה בתרגום ירוש' בראשית מ"ט ד', „יהא שמה רבא מברך לעלמי עלמין, ובלשונות כאלו ובמדה כזו מצאנו הבאות אחרות על פני רחב כל התלמוד וכל המדרש, ונלקטו המקומות אחת לאחת ע"י מחברים וספרים הרבה. אנחנו בכאן נותר על „הרשימה, ועוד יודמן לנו להראות על מקום זה חולתו.

ב) מהו המקור לקדיש יתום?

אם כל עצמו של השם „קדיש לא נזכר בגמרא, על אחת כמה וכמה, שלא נוכל לקוות שנפגוש שם בהשם „קדיש יתום. גוף המעשה, שהקדיש תופס מקום חשוב בעבודת הבה"נ בצבור, עוד לא נתברר כראוי, שהרי רק נספח היה להדרשה, כאמרנו, הזאיך ומדוע העבירו אותו אל סדרי-התפלה, ומתי נעשה הדבר הזה, לא זכינו לידע, כי לא דברו בשאלה זו לא בגמרא ולא בישיבות הגאונים ולא בספריהם של הראשונים. אלבוגן אומר, שהורגלו להשתמש בקדיש בסדרי-התפלה מטעם הפסקא „מן-כל ברכתא ושירתא תשבחתא שבו, שראו בו ענין-תפלה, ואל אכלות העבירהו מפני „נחמתא וכו' שהוא „אסכטולוגישר שלוס" כאמרנו, ואני את דעתו לא אוכל לקבל, שהרי „לעלא מן כל צלותא" (=תפלה א') לא נאמר באותה פסקא הזכרת-תחיית-המתים אינו צריך להמשיך אחריה מחשבת-האבלות, והראיה, שהברכה השניה שב-תפלה, שמטעימה מאד שהאל „נאמן להחיות מתים" ומסתיימת במדעה פומבית „ברוך . . . מחיה מתים" — לא נעקרה ממקומה לשמש נחמה לאבלים

במ"ע החדשי כ"א (1872) 846; ג' דלמן, די הארטע ישו, א' 71. ועוד ע"י בסירושים שעל הקדיש: אבודרהם, בעער, ובספרים שזכרו: שול, אלבוגן, ועוד, ועוד.

8) ע"י בעער — עבודת ישראל עמ' 129, אלבוגן — דוד דע סאלא פול — דער יידישע גאטטעסדיענעסט 96.92. The Old Jewish Aram. Prayer, The Kaddish (Lpz. 1909).

8א) „תתקבל צלותהון" וכו' נתוסף, כאמרנו לעיל בשם צונץ, אחרי העבירה את הקדיש לסדר התפלה.

וליתומים ולהעשות כלי-מבטא לאבלות. והנה בנוגע לקדיש בתור חלקה של התפלה ואשר הוא חוזר חלילה בשעת-העבודה בצבור לא אחת שתיים — לזה אין אנו צריכים לדרישה ולחקירה מרובה, כי עבודת-ישראל אינה אלא פרוצס של למוד, וקריאת-התורה משמשת לה קוטב ומרכז, ויותר מזה: כל עצמה של האגדה והדרישה אינה אלא תוספתה וסיומה של קריאת-התורה, ובכן מעיקרא אין כאן מחיצה והבדלה, כמו שאין כאן פירוד גמור בין בית-הכנסת ובין בית-המדרש גופו, ומראיתה זו של עבודת-ישראל נשארה בקיומה מימים קדמוניות עד ימינו אלה, וחושבני שאפס מן הטעם שהוכפלה אמירת-הקדיש בסדר-העבודה כמה פעמים — קצרו אותו ונתהווה מה שאנו קוראים היום „קדיש עד לעילא“ או „קדיש זוטא“ או „קדיש קצר“ או „ק' חסר“ או „חצי קדיש“⁹, ומקדיש דרבנן המשיך לך לעצמך איות מיוחדת ונאמר רק אחר „למוד תורה“ או אחר הדרשה, וטיבו זה אמנם הוא העיקר וראש וראשון בכל מלאכת-הקדיש.

מה שצריך ביאור, איפוא, היא העובדה שיש לנו עכשו „קדיש דרבנן“ ומקדיש יתום“ לחד, ובכלל, שיש קדיש לאבלות, בהיות האבל בשעת ימי-אבלו זקוק לביתו ואסור היה לו לשקוד על דלתי-בית-המדרש, ולאמור או אפילו לשמוע „קדיש דרבנן“ אין ביכלתו, ממילא הוא נפרד מ„מצוה“ זו ועגמת-נפשו נתרבתה עוד יותר, אמירת-הקדיש כל כך תדירה וחביבה היתה עליהם, שלא רצו להפסידה ולהבטל ממנה אפילו בימי-הפסקה ההיא שגרמה להם האבלות, ולכן הנהיגו לאמור הקדיש בהטעמה הדרגשה מרובה ודוקא בביתו של האבל, להמעיט את צערו ולהמציא לו נתחומים גם בזה; נאמר אמנם הקדיש בקצת שנוי, דהיינו בהסרת-יחסו אל „הרבנן“ ואל בית-המדרש ואל הדרשה, במלין אחרות; נאמר בקצור, ונתהווה מה שאנו קוראים „קדיש יתום“.

כן אני חושב השתלשלות הדברים והדבר תלוי בשקול-הדעת, ואין להכריע, כי המקורות לא יסייעונו להכיר את המעשה על בוריו. ידעתי גם ידעתי שבוה הסברתי לי לעצמי רק אמירתו של הקדיש ע"י האבל בכלל, אבל לא מצאתי סעד וסמך על הקראו „קדיש יתום“ או „קדיש נער“, כלומר, שהוא הפדיון שבא לו להמת ע"י האבל, וביחוד להאב ע"י הבן, וההפדות“ הזאת, כפר-נפשו של המת, הוא היום המחשבה הראשית ב„קדיש יתום“ שלנו. המימרא „אני כפרת-נפשו של פלוני ופלוני, מורגלת כבר בתלמוד“¹⁰, ואי-אפשר להכחיש שמחשבה כזאת שולטת היתה באותם הימים, שולטת היתה אולי בשכבר, שולטת גם היום, ושולטת תהיה אולי לעולמי-עד. ואנחנו לא על המחשבה דנים, אלא על שבחרו בקדיש להיות בטוי למחשבה זו, ועל זה עוד צריך לחקור, ושערי-החקירה עוד לא נגעלו.

חושבים רבים וכן שלמים, שהמקור לקדיש יתום במובן הנהוג — הוא נתן

(9) על השמות האלה ע"י בא"ר שם עמ' 131 ויתר הספרים שזכרתי, — כאן נזכר את המאמר הזה: מצאנו בתשובת אדונו גאון לאנשי פאס שאומר ביום טוב על המת קדיש (מביאו ביכלער במ"ע REJ ג' 164).

(10) בקדושין ל"א ע"ב, וע"י צונץ והמלוני.

במעשה" (=אגדה, Legend, Legende) דר' עקיבא א'. להיות המעשה הזה מפואר מאד ומשמש יסוד מוסד לפתרון קדיש יתום, ראיתי להעתיק אותו לכאן ולהביאו משלם, וזאת להודיע, שהמעשה מובא בנוסחאות שונות, ואני מביאו לפי כ"י גניזה בקמברגיא (גנזי שכטר א' 238), וזה לשונו:

מעשה בר' עקיבה שהיה מהלך בן [צ"ל בין] הקברות, ופגע באדם אחד ערום ושחור כפחום (=כפחם), והיה טוען על ראשו עצים משואי עשרה טעונים, והיה מרהיט בהם כסוס שהוא מרהיט, וגזר עליו והעמידו ואמר לו: בני, מה לאותו האיש לעשות עבודה קשה הזאת? ואם עבד אתה ורבך עושה כך אני פודה אותך מידו ואוציאך לשחרור ואם עני אתה, בא ואני מעשיר אן[ותך]. אמר לו, בבקשה ממך אל תעכבני, שמא ירגזו עלי אן[ותם] שהם ממונים עלי(ו). אמר לו, בני מה עיסקך? אמר לו אן[ותו] האיש לא מת הוא, ואן[ותו] האיש ככול (=בכל) יום ויום שולחין אותו לחטוב עצים וישרפו אן[ותו] בהם. אמר לו, בני מה היה מלאכתך בעולם? אמר לו, גבאי המס הייתי, והייתי מן ראשי-העיר, והייתי נושא פנים לעשירים הייתי נהרג (צ"ל הורג) את הדלים. אמר לו, כלום שמעתה מן אלו שהם ממונים עליך לפורענות דבר שיש לו עליך תקנה? אמר לו, ר' בבקשה ממך אל תעכבני שמא ירגזו עלי בעלי פורענות, אן[ותו] האיש אין לו תקנה, שמעתי מהם [דבר שאין אני] יכול לעשות: שמעתי מהם אומנים, שאילמלי היה לו לעני הוה בן שהוא קורא [בתורה ועומד לפ]גי הקהל ואומ' ברכו ועזיב אחריו ברוך — היו מתירין אן[ותו] מן הפורענות: אן[ותו] האיש לא היה לו בן בעולם, אלא עזבתי אשתי מעוברת ואיני יודע אם הולידה (צ"ל ילדה) זכר או נקבה, ואם ילדה זכר מי ילמד אן[ותו] תורה, שאין לאותו האיש אהוב בעולם, באותה שעה [ק]בל [עליו] ר' עקיבה ללך ולחפש אם הוליד לו לו בן זכר, כדי שילמד אן[ותו] תורה ויעמידו לפני הצבור. אמר לו, מה שמך? אמר: ערכבתה. אמר לו, איתתך? שושן כותיה, אמר לו: קרתך? דוקיה. מיד נצטער ר' עקיבה צער גדול, והלך ושאל עליו, כיון שבא למקום ושאל עליו אמרו לו [יש]חקו עצמותיו של אותו האיש. שאל על אשתו, אמרו לו: ימחה שמה. שאל על בנו, אמרו לו: הרי זה ערל הוא, ואפילו במצות מילה לא עסקנו לו בו [צ"ל בה]. מיד [לקח] אן[ותו] ר' עקיבה ומל אן[ותו] והשיבו לפניו, ולא היה מקבל, עד שישב עליו אר[בעים] יום [בתענית], ויצאת בת קול ואמרה לר' עקיבה: על זה אתה מיתענה! אמר לפניו, רבונו ש[ל עול], והלא לפניך ערבתי אן[ותו]! מיד פתח ה"ק (=הקביה) את ליבו ולמד את התורה ולימדו קרית שם[ע] ושמונה עשרה

(11) ק. באנציקלופדיא האנגלית כ"י מביא מעשה דר' עקיבא ומעשה של זרובבל (עי' להלן) זה בצד זה, ואינו מעמיק לחקור במהות "קדיש יתום". מאריך בחקר זה רמ"ש — (ר' מאיר איש שלום — מ. פרידמאן) בהוצ' סדר "אליה זוטא" שלו (בנספחים עמ' 25 וה'), החכם לוי גינצבורג אמנם יצא כנגדו (עי' גנזי שכטר א' 236 וה') בטעמים נכונים. ועי' גינצבורג גם בספרו The Legend of the Jews ה' 419 (intercession) מה אמנם נוגע רק קשה-השאלה; ושם י' 436 הוא עוסק במעשה זרובבל, אך גם שם בדרך אגב ואין מענה בפיו לשאלתנו. גינצבורג בריש שם מרסס את כ"י הגניזה של קמברגיא, וממנו אני מעתיק בפנים. שם נרשמו הספרים שמכילים מעשה דר' עקיבא, ועי' עתה גם "מנורת המאור" לר' ישראל אלנקוה הוצ' ענעלאו ד' 127 ושם נרשם.

וברכת המזון, העמידו לפני הקהל, ואמר ברכו את יי, וענו אחריו ברוך, מיד באותה שעה היתירו מן הפורענות. בא ועמד לפני ר' עקיבה, אמר לו, יהי רצון שתנח דעתך בגן עדן, כמו שהיצלתה א[נתי] מדינה של גיהנם. מיד פתח ר' עקיבה; יי שמך לעולם יי זכרך לדור דור. עכ"ז המעשה ¹².

כבר ידוע שהאחרונים מצאו במעשה זה המקור לקדיש יתום, אבל לפי הנוסחאות המדויקות אין בו אפי' רמו קל לקדיש, אלא לברכו בלבד¹³ (לשונו של לוי גינצבורג בגנזי שכטר א, 235). החכם גינצבורג מוסיף לחקור ולדרוש בדבר זה, אבל חוץ ממה שהחליט שבמעשה ההוא דר' עקיבא ¹⁴ אין בו אף רמו קל לקדיש, אלא לברכו בלבד — הכל תלוי בהשערות ובסברות. למשל יש כאן לשון הספרי האזינו, והוא רמו ש"ו, ב232 (הוצ' מא"ש) לפסוק, כי שם ה' אקרא [הבו גדל לאלהינו] — ר' יוסי אומר, מנין לעומדים בבית הכנסת ואומר ברכו את שם ה' המבורך שעונים [אחריו] ¹⁵ ברוך ה' המבורך לעולם ועד, ת"ז כי שם ה' אקרא הו גזל לאלהינו — ומפרש בו גינצבורג, שהכוונה על מי שעולה לתורה ולא על שליח צבור (והוא משתדל להביא ראיות לפירוש זה), ואני אומר, שאין בה משמעות הדברים, שלזה היה נצרך לומר: „מנין לקורא בתורה ואומר ברכו וכו', בעוד שהלשון „מנין לעומדים בבית הכנסת“ וכו' מורה היות הענין בסדרה ת פ ל ה , ויהיה איפוא פירושו — „ואומר [הש"צ, או: אחד מהם] ברכו כו' שעונים [אחריו] ברוך ה' המבורך לעולם ועד“, בהסכם עם מנהגו עכשו; אבל בזה שאמור בספרי (שם) תיכף בצדו: „ומנין לאומר יהא שמייה רבא מברך שעונים אחריהם [צ"ל אחריו] ¹⁶ לעולמי ולעולמי עולמים, ת"ל כי שם וכו'“ — זה בהכרח מנהג שאינו נהוג אצלנו, הספרי מקור ישן ונאמן הוא, ואין מה שימנע אותנו מלהכיר שמסורת עתיקה בידו, אולי של א"י (השווה ת"י ברא' מ"ט ד' שהבאתי לעיל), אשר בטלה או נשתנתה ברוב הימים; והשנוי אמנם קל מאד, דהיינו אצלנו „יהא שמייה רבא ומברך לעלם ולעלמי עלמיא“ הכל פסקא אחת ונאמרת ע"י הקהל, בעוד שלפי מסורת הספרי „יהא שמייה רבא מברך“ נאמר ע"י ש"צ, והקהל היו עונים „לעלם ולעלמי עלמיא“, וכן מסתבר, מקביל זה להענייה שמקודם לכן; ברוך ה' המבורך לעולם ועד, או להענייה „ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד“ שאנו עונים אחרי „השמע“. ועוד קצת ראיה ועכ"פ רמו לזה מנוסח „על הכל“ וכו' שכתוב בסדורים בסדר הוצאת הספר

12) העתקתי הכל כמעט בלי שנוי כמו שהדפיסו גינצבורג, רק הצגתי פסקאות להקלת המובן, השלמתי א[נתי] וכו' מלא כדרכו וכמו שנמצא הרבה גם בטכסט מה; ובמלת „נהרגי אני חולק על גינצבורג שהוא רואה בזה צורת „קאתל“ בערבית ומשמעו נלחם ויריב, והוא מסיק מזה תוצאות, ואני רואה בזה רק טעות סופר קלה. ועל דקדוקים קלים לא התעכבתי, והקורא יעיין בהעתקתו של ב' וישחה וידין.

13) כאלהו ווסא פרק י"ז „גבור האגודה“ הוא ר' יוחנן בן זכאי, ותלה בו רמא"ש השערות גדולות, שנדחו כטוב טעם ודעת ע"י גינצבורג (שם), ואני די לי לציין עליו.

14) הוספתי מדעת עצמי.

15) כן ג"ל להגיה.

התורה בשבתות וכימים טובים. הנוסח הזה הוא כעין קדיש¹⁶, כמו שיוצא מן תחלתו „על הכל יתגדל ויתקדש וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא“, והפסוק של אחריו „שמו של מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא מקביל אל „יהא שמיא רבאי והפסוק השלישי „בעולמות שברא העולם הזה ובעולם הבאי מקביל אל הענייה שזכרנו. והפסוק הרביעי „כרצוני וכו' הלא הוא כאלו אמר „בעלמא די ברא כרעותיה“ בהקדיש, אלא שנוסח „על הכל“ נתחבר בעברית צחה, והנה גם בספרי (שם) נמסרה הענייה „לעולמי ולעולמי עולמים“ בעברית דוקא, ונראה שגם נוסח „על הכל“ נסדר מעיקרא בכוז, שהחזן אומר פסוק אחד והקהל עונים אחריו את הפסוק השני, ואחרי כן התרשלו בו ואמרוהו שלא בכוז מחבריו.

ונחזור לענייננו: עכ"פ נראה שגם בנוסח „על הכל“ אין כאן, כמובן, שום רמז שהוא עלול לתפלת „יתום“, ולא בלשונו של הספר שהבאנו, ולא אפי' במעשה דר' עקיבא גופא, כאמרנו. ונחזור אי"כ לשאל, מהו מקור קדיש יתום שלנו? בכל רוחביספרותנו אין תשובה מחלטה לשאלה זו. ואני לעצמי יכול הייתי להראות על המנהג שנמסר במס' סופרים (הוצ' מילר י"ט י"ד, ועי' הוצ' היגר) שיוצא ממנו רא"י להיפך: הקדיש לא נאמר ע"י האבל, אלא ע"י ש"צ, ובשבת דוקא. וזה לשון המאמר: „משחרב בה"מ התקינו שיהיו החתנים והאבלים באים לכנסת, כדי לגמול להם „חסדי“, לחתנים לקלסם וללותם לבתיהם, ולאבלים לאחר שיגמור החזן את תפלת המוסף הולך לו אחורי דלתות של בהכ"נ ומוצא שם האבלים וכל קרובים ואומר עליהם ברכה¹⁷“ (האח"כ אומר קדיש); ואין אומרים בעלמא דעתיד לחדתא אלא על התלמיד הדרשן¹⁸ (נ"א התלמוד ועל הדרש). נאה הוא לנו להראות על המנהגים היפים האלה!

ואומר אני, הרעיון שיש פדות ופדיון-נפש באמירת-הקדיש מיוסד באמירת-אמן טוב, שכן אמן א"י מדרש כפיר-היתו, שיש בו משום שמירת-האמונה הדתית, כמין קבלת-עול-מלכות-שמים שזכר בגמרא בהמשך אחר. על הרעיון שקשור ב.אמך יש לנו מאמרים רבים בתלמוד ובמדרש, ורובם אחד לאחד. בילקוט ישעיה כ"ו (רמז תכ"ח ותכ"ט לפי הוצ' חרב), וראיתי להשתמש בסדר זה דוקא ולקשר אליו את הבאותי ואת מחשבותי:

„פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים (ישעיה כ"ו ב'), אמר ריש לקיש, כל העונה אמן בכל כחו פותחין לו שערי גן עדן, שנאמר פתחו שערים וגו' אל תקרי

16 על שהנוסח „על הכל“ (נוכח במס' סופרים י"ד י"ב) יש בו קרבות להקדיש — על זה עמדו רבים וכן שלמים, עי' אצל אלבוך עמ' 527 שהראה על „פולי“, ועי' מאמרו „הקדיש של צבי קירל במ"ע השלח כרך ל"ה (1918) 36-49, שיש גם בהדפסה מיוחדת, עי' מ"ע קרית ספר י"ג 58.

17 ברכה זו אולי הוא על כוס יין (עי' כתובות ח' ע"ב, ועי' מה שכתבתי במאמרי „חבר עירי ביארבוך טרנקפורט דגור מ"ן י"ז (1926) 47, על שנעשו דברים כאלה (קלוס-חתנים ותנחומי-אבלים) אפילו בשבתות וימים טובים, עי' הראיות שם עמ' 37.

18 אלא כמו שהעם עונה רק אמן בברכת-כהנים, עי' במדבר רבה י"א ד', וכן בקדוש החדש, עי' מסכת סופרים י"ט ט.

שומר אמונים אלא שאומרים אמן; מאי אמן, אמר רבי חנינא: אל מלך נאמן, קטן אימתי הוא בא לעולם הבא, תנא משום ר' מאיר, משעה שיאמר אמן, שנאמר פתחו... אל תקרי שומר אמונים אלא שאומרים אמן. — כל זה גם בתלמוד בבלי; עי' בשבת ק"ט ע"ב, אלא שבעל המאמר הוא שם ריב"ז, והלשון: „כל העונה אמן יתא שמייה רבא מברך בכל כחו קורעים לו גזר דינא... (ודומה לו הלשון בקהלת רבה ט' וט"ו, 726c הוצ' חרב), הרי שלא באמירת-אמן גרידא תלוי מלתא, אלא באמירת-אישי, ורואה אני בזה רק קשור-רעיונות (idearum associatio בלע"ז), כלומר כבר נעשה אישי למושא אחד, במלין אחרות: „אמן גורר עמו את המושג ישי; אמן וקדיש נעשו ונתחברו לזווג חד (הם מחוברים כבר בפיהו של ר' ישמעאל, מדרש משלי י"ד כ"ח עמ' 38א), רעיון ה פ ד ו ת תלוי באמירת-שניהם, חזו הנקוד לקדיש יתום שלנו, בשבת שם מובא תיכף בצדו: „אמר ר' יוחנן: אפי' יש בו שמץ של ע"א מחלין לו... שומר אמונים... אותו הדרש עצמו מענין, שמצאו בדרך גמטריא: יתא שמייה רבא כמנין אותיות בראש' ברא (לקוח מן מחזור וטרי ועי' הוספה ב, אוצר נחמד' ב' 10), הרבה מדובר בקדיש בס' אסופות כ"י עמ' 115א ושם 118ב ואילך. וקדיש דרבנן עי' בס' ישועה כ"י א' אפשטיין עמ' 248. בין אמן ובין אישי כנראה לא הבדילו כל עיקר; ובילקוט שם מוסיף להביא (ועי' במס' סנהדרין ק"י ע"א) ענין הקטן שאמר אמן, דהיינו, לפי הנזכר, אישי, ובכן נעשה היקף המושג שלם: אמירת-אמן או אמירת-אישי מביא פדות לאמרה, ואמירתו, שהוא קל בערך, הוא סימן מובהק להקטן שהוא בן-אמונה ויש לו חלק לעולם הבא. אמנם עוד לא ראינו בזה, שאמירתו פודה גם אחרים, וזה יוצא מזה שהובא בילקוט (שם) (" תיכף בצדו ונקרא מעשה-זרובבל על עיקר תכנו, ח"ל:

אל תקרי שומר אמונים, אלא שאומרים אמן, שבשביל אמן אחד שעונים רשעים מתוך גהינם ניצולין מתוכו, כיצד, עתיד הקב"ה להיות יושב בגן עדן ודורש, וכל הצדיקים יושבים לפניו, וכל פמליא של מעלה עומדים על רגליהם, וחמה ומזלות מימינו של הקב"ה ולבנה וכוכבים משמאלו, והקב"ה יושב דורש תורה חדשה שעתידי ליתן ע"י משיח, וכיון שמיים ההגדה עומד זרובבל בן שאלתיאל על רגליו ואומר יתגדל ויתקדש (=קדיש), וקולו הולך מסוף העולם ועד סופו, וכל באי עולם עונים אמן, ואף רשעי-ישראל וצדיקי עובדי-אלילים שנשתירו בגיהנם עונים ואומרים אמן מתוך גיהנם... ומצדיקים עליהם את הדין ("), מיד מתגלגלים רחמיו של הקב"ה עליהם ביותר... באותה שעה נוטל הקב"ה מפתח של גהינם בידו ונותן להם למיכאל ולגבריאל בפני כל הצדיקים ואומר להם, לכו ופתחו שערי גיהנם והעלו אותם... מה עושים מיכאל וגבריאל באותה שעה? תופסין ביד כל אחד ואחד

18) כנראה אין לדבר זה סמוכין ממקום אחר, מלבד שבאגדה „סעודת גן עדן“ (בית המדרש לילינק ה' 46, ועיין סדר ר' עמרם עמ' 13, והשוה תנא דבי אליהו זוטא פ' כ') דומה לו ס' ו ס, ושם עוד יותר מוחלט שמושעי ישראל ניצולין מדינה של גהנם בזכות שעוניהן אמן, אמן גרידא ולא אישי (ועי' לבוש א' ס' 124), „ואולי השמיטוהו מפני הסכנה שכלולה בו, שהרי כל הרעיון שעתידי הקב"ה ליתן תורה חדשה ע"י משיח עלול הסעות, ואדוקי דת-הנוצריית יוכלו להשתמש בו | 19) יש לפגנו כאן גם מושג צדקהדין אשר בו נתבאר ענין קדיש יתום ביותר!

מהם ומעלים אותם, כאדם שהוא מקים את חברו ומעלהו בחבל מתוך הבור
 ורחצין וסכין אותם ומרפאין אותם ממכות של גיהנם ומלבישים אותם בגדים נאים
 ומביאים אותם לפני הקב"ה ולפני כל הצדיקים כשהם מכוהנים ומכובדים, שנאמר
 (תהלים קל"ב ט') כהניך ילבושו צדק וחסידריך ירננו, כהניך אלו צדיקי אימות-העולם
 שהם כהנים להקב"ה בעולם הזה, כגון אנטונינוס חביריו ('). וחסידריך אלו רשעי-
 ישראל שנקראו חסידים שנאמר (שם י"ה), וצריך לצרף את הפסוק שם מקודם: יקרא
 אל השמים מעל ואל הארץ לדון עמו) אספו לי חסידי, וכשנכנסין לפתח גן עדן נכנסין
 מיכאל וגבריאל תחלה ונמלכים בהקב"ה, משיב הקב"ה ואומר להם, הניחו להם ויכנסו
 שיראו את כבודי, וכיון שנכנסו נופלים על פניהם ומשתחווים לפניו ומברכין ומשבחין
 שמו של הקב"ה נותנים הודאות ורוממות להקב"ה (קצתני כל כמה
 שאפשר, ולא עליתי ולא ירדתי לא לגן עדן ולא לגהנם המתוארים כאן, וגם שליחותם
 של המלאכים מיכאל וגבריאל זרה ורחוקה לנו, וכל הענין וכל התיאור דומה למה
 שקראו בספרים מעשה של "יורדי מרכבה", אשר הודות להם אנו אומרים כעת
 "קדושה דיוצר" כידוע (עי' באחרונה אברהם י' שכטר Studies in Jewish Liturgy
 1930, 66), וכמו שנתקבל ונתפשט זה, כן נתקבל ונתפשט גם "קדיש" שלנו.

חושבני שכל הרעיונות וציורי-הדמיונות שפשוטי-המון-העם קושרים באמירת
 קדיש לשם פדיון-נפשם של אהוביהם וקרוביהם וביחוד של הוריהם — כלולים באגדה
 נפלאה זו, ובכן עליה יש להביט כעל מקור קדיש-יתום שלנו. עוד הפעם נדגיש,
 שהגורם לפדות הוא אמירת-אמן, שהוא דבר קל ויוכל להאמר גם ע"י קטן, והוא
 אמן שעונים בתוך הקדיש, והקדיש נאמר בסיום הדרשה שיש בה איוה חדוש
 (= תורה חדשה!), ולא הדרשן אומרו (שבאגדה הוא כביכול הקב"ה), אלא
 בן-הקהלה שהוא ראוי לכך ביותר (באגדה הוא זרובבל), ויושבי גן עדן ויושבי גיהנם
 מזדעזעים ממנו — שהקדיש מרעיש עולמות

גודל-מעלת-אמן ידוע מהגמרא מהפוסקים ומספרי-המוסר, ואין להאריך (').
 ומדובר באמן אחרי תינוקות של בית רבן (בברכות נ"ג ע"ב) ובשכר אמן (הרבה
 באגדת בראשית פרק כ', עמ' 153 הוצ' בוכר), ואין להתפלא איפוא שברוב הימים,
 נתרבתה חשיבות אמירת-אמן ואיש"ר = קדיש שלנו ועשאוה כעין תקנה ('). ברבות-
 הימים נתחדשו בה דינים ומנהגים הרבה, ועוד אזכיר קצתם, וכאן אזכיר פרט אחד,
 שהוא מעניינינו, ושאלתו גם מתרחשת מדי יום ביומו, והוא ש"היתום" אומר קדיש רק
 י"א חדשים ולא י"ב חדש, והנה אף שבש"ע אין כאן דברים ברורים ודינים קבועים
 בענין ק"י, מ"מ מצאנו הערת הרמ"א בש"ע י"ב ס"ס שע"ו הסעם, כדי שלא יעשה

(20) ע"י חבורי אנטונינוס ורבי (חינוא 1910).

(21) ע"י מאמרו של H. W. Hogg במ"ע J Q R ט' 22:1 ; J E בערכו ; בכר — אגדת
 אמוראי א"י (בגרמנית) א' 112 והלאה. Marmorstein רליגיוזע שטודיען א' 27.

(22) לדעת אלבווען הורגלו לאמור ק"י באשכנז לרגלי הרדיפות הגדולות בזמן מסעי-הצלב.

אביהם ואמם רשעים, כי משפט רשעים י"ב חדש וכו', אמנם לא כן הוא מנהג-הספרדים²³). אלא אומרים אותו י"ב חדש, והוא הנכון. כמעט אין שיעור ואין קץ למנהגים התלויים בקי"; למשל, בביהם, וכן במדינות רינוס, נאמר הקדיש אחר אין כאלקינו בשבת דוקא ע"י יתום, ובצרפת לא היו מקפידים בזה, אלא יכול לאמרו מי שהוא (אור זרוע סי' 805 א22, ועי' גרמניא יודאיקא א' 36). במדינות אוסטריא מביא סדרים לאמירת ק"י רק המהרי"ז (שרית סי' ל"ו), הוא האיש אשר ניתן לו הבנין: "טכסיסד" (צרמוניען-מייסטר) של יהודי-גרמניא. אפי' סכסוכים נתרגשו בבה"כ באמירת ק"י בשאלת מי קודם למי (בענין תושב ואורח ע"י שרית מהר"ם מינץ, בכלל לא היתה דעת הרבנים נוחה מן רוב הקדישים שהורגלו בהם האבלים (צונץ, ריטוס 173.156). אי-אפשר להכחיש את העובדה, ולא טוב להעלים עין ממנה, שקצת אמונה ספלה נקשרת באמירת-ק"י עד למרבה, ואין מן הישר להגדיל את כח-אמירתו לצורך פדיון-נפש בה במדה, שנראית אמירתו כעין השבעה וכעין הקסמה, במקום אשר אמירתו צריך להיות רק בקשה ותחנונים, כיתר התפלות שלנו. אין מן הישר, שוב, לעשות את היהדות קולטוס של מתים, להעלות את האבות למעלה לראש, בעוד שברוח-היהדות האמתית צריכה בה"כ להיות מקומן של שירות ותשבחות הנאמרות בה, וחכמינו הקודמים דברו מן שמחה של מצוה, ואת העצבות ואת האבלות הרחיקו מן הצבור כמה שאפשר, ולא נתנו להן מקום אלא בביתו של היחיד.

ג) מחזרות (CURIOSA) ' באמירת-קדיש

בפרק זה אני מלקט ידיעות שונות בנוגע אל הקדיש, בבחינת לקט שכחה ופאה, כי עוד לא בא מאסף ובוצר-עלילות לפרטים אלה.

1. רשות לקדיש (צונץ, גיזאמעלטע שריפטען ע' 170), במלאכת-הפיוט והשיר נודע ענין, 'רשות' הרבה, ונשאר ממינו פליטים עד למרבה (ע"י אוצר השירה הפיוט לר' ישראל דוידזון), אמנם במחזור האשכנזים לא נשאר מהם כי אם מעט: לר"ה וי"כ ובקריאת התורה לחתנים ביום שמחת תורה. במצאנו אותה נאמרת לקדיש, אזי נכחנו לראות גם בדבר זה, עד כמה העריצו והחשיבו את הקדיש.

2. יש שיר (ע"י בית-המדרש לילניק ה' 46) " אשר החזיר שלו הוא אמן יהא שמיה רבאי וכו', וגם זה יורה שהקדיש הכה שרש עמוק בחיי-האומה.

3. אף שהקדיש נתקן מעיקרא לסיום הדרשה, ואיכ מקומו רק בקהל-עם ובצבור, וגם כשהועבר אחרי כן לסדר התפלה לא נתקן אלא איכ יש "מנין" בבית-הכנסת, מ"מ חשו גם היחידים לזכות בו, כי לבם הכם אם לא שמעו אותו בבה"כ ולא ענו אחריו אמן, ולכן נעשו תחבולות איך לאמרו גם ביחידות, וזוה נתהווה העובדה, שעכשו יש בידנו סדר שלם " של תשלומי-קדיש או ברכו או קדושה שאומרם היחיד

23 ע"י באגין, כתר שם טוב ע"מ תרע"ט.

24 כן מצאתי רשום, וליתא שם. ע"י גם נגעלשטיין-ריגער — געשיכטע דער יודען אין רוס א' 154.

25 ע"י עבודת ישראל 120 וסדורים אחרים. כבר בס' ר' עמרם זפוס חרשא ע"מ 14.

אם אינו יכול להתפלל עם הצבור או שאיחר לבא לביה"כ ולא שמעו, והתשלום נאמר בזה האופן, שהוא אומר פסוקים וברייתות ומאמרי-גמרא שעוסקים בדבר זה, כלומר אינו אומר בדרך-תפלה אלא בדרך-למדו, דומה הענין הזה למה שמצאנו לענין אחר (ק"ש ומגילה), כאלו קורא באגרת".

4. את שהקטן אומר קדיש אינני צריך להזכיר, שהרי הוא מעשה של כל יום ויום, וכל עצמו של השם, "קדיש יתום" יורה על זה, ומדובר בפוסקים (" שאפילו על העבדים שמשמרים את האמונה אומרים קדיש. מסובכת היא השאלה, האם גם נשים אומרות קדיש יתום? לדעת הרב יאיר חיים בכרך הן אומרות קדיש אם אין כאן ב"זכר"). שאלה כזאת מתעוררת הרבה, וטוב היה לחתוך את הדין לצמיתות. מענין מאד המנהג בפראג; ר' אלעזר פלדלש (תשובה מאהבה סי' רכ"ט סעיף י"ח) מעיד, שהנשים היו אומרות ק"י כשהיו עומדות במבוא בית הכנסת הנקרא, "קלויס" סינגוג" (" ואם באנו לדון על השאלה לדעתי יותר נכון הוא שהאשה אומרת קדיש בעזרת-נשים עצמה מבלי לזוז ממקומה. השווה מה שנאמר לענין ברכת הגומל במאמרי "מנין" סי' י"ג, (יאהרעסבעריכט, וינא 1933). ובנוגע לאחרים ע"י בית-יוסף יר"ד סי' שע"ו ס"ק ד', והשאלה כבר נפתרה בימינו, שהרי מנהג פשוט הוא לצוות על מי שהוא (להרב, להחזן, לשמש וכו') לאמר קדיש אחרי פלוני ופלוגי, ונותנים לו את שכרו.

5. לשונו של הקדיש, כאמור, ארמית היא, אבל כבר נודע שסרו מדרך זה הרבה. כן אמרו פסקא אחת בעברית במדינת-קשטיליא (צונץ, ריטוס 13 מן טור אר"ח סי' נ"ו), והלא גם אצלנו מאמרים שלמים נוסחם בעברית. למה הדבר דומה, לנוסח כל נדרי, אשר גם הוא נתפשט בארמית, ובכל זאת נשאר גם בעברית (נוסח אחד בעברית נתפרסם על ידי במאמרי "כל נדרי" במ"ע יאהרבוך כנ"ל י"ט 85-97), ואין מן הנמנע שגם הקדיש, נתקן באיזה אופן או לאיזה צבור גם בעברית, ואולי ימים יגידו. עכ"פ אין שום אסור לאמרו בעברית; ועי' בספר "אור נגה" (עמ' 4) שרצה להוכיח שקדיש וקדושה נאמרים בכל לשון; ואף שמחברו של הספר אינו בר-סמך, שהרי יצא להלחם בעד הריפורמא הקיצונית, מ"מ ראיותיו והשקפותיו בזה נבונות הן, ועכ"פ לא נפרכות עד עתה. הקהלה הליברלית בלונדון כמו כן "תקנה" לאמרו בעברית (" אף שבענין "קדושה" עוד היא נזהרת לשמור על "המסורת" בהאמרה על ידה בלשון-המקרא, אבל בתקן "הרבנים" שנתחדש לצורך, אין כאן חובה כל כך להיות "מסור למסורת". ויש להראות על נוסח "על הכל" שכלו "נתקן" בעברית, ואם יחשוב מי שהוא, שטוב

(26) שרית גאוני קדם סי' קי"ח (ר' קלונימוס מלוכא ז'), עי' י. רייפמאן במ"ע ממזרח וממערב ד', 137 וא"י.

(27) כן הובא ע"י שכטר - studies - א' 325, אמנם לדברי הכותב ב"ג כנ"ל אינו מוכרח.
 (28) ע"י מאמרי על בתי ביה"כ בפראג (גרמנית Judischer Almanach, 5690, עמ' 155-166).
 (29) כן מודיע אלבונג בספרו הנ"ל, אבל Liberal Prayer Book, London, 1926, p. 67
 עוד הוא בארמית! לפי מה שהודיעני הרב איראעל י. מאטוק בלונדון (4.9.1939) במכתב, אומרים קדיש בליברל סינגוג אשר בלונדון בנוסח המקובל (רק לא קדיש דרבנן), אמנם בסינגוג ברקלי סריס אומרים אותו בעברית.

היה לדחות את הקדיש ולשים תחתו את „על הכל” — עקירה השוחתה כזאת היתה עוברת על כל הגבולים, ואין דעת יפה או אפי' החוש ההיסטורי יכול לסובלה.
6. בהיות הקדיש תופס כל כך מקום חשוב בחיי-האומה, ובסדר-התפלתו, מרבים החוקרים לדייק הן בקורותיו והן בלשונו. הנהגה אמרו שרשי מצריך לקרא יתגדל (לקוטי-הפרדס, מובא ע"א ר' ש. הנז"י), דהיינו בסגנון עברי, ובצדק הקשו עליו שאי-כ היה צריך לקרא גם יתקדש בצר"י. ור' היינהיים מחמיר בארמיותו של כל הפסקא, אבל המלין יתברך וכו' אחת דתן להגדק כמות שהן הן בעברית והן בארמית ("), ורק במלת „ויתהדר" יש לסעון שצ"ל ויתהדר (ד' מתוחה) ולא דר (ד' קמוצה) בהפסק.

בשורה זו קרא נקרא היה מעיקרא גם מלת „ויתקלס” (עי' ס' ר' עמרם 4), ודיקו בו הרבה, וכנראה השמיטוהו מפני שמלת קלס יש לה מובן (עי' מלוני התנ"ך) לגנאי; והטעם הזה אינו מכריע, שהרי השתמשו במלה זו הרבה בלשון-החכמים, ולי כבר נזדמן להביאה מן מס' סופרים י"ט י"ד, ועוד, שהרי נשארה ב„סדור” שלנו בפסקא „ובמקהלות”: לעלה ולקלס (לקוחה מן משנת פסחים י' ה').

ברור הוא שלפי חמר הלשון וטהרתו צ"ל די-אמירן בשתי-מלין, ולא כמו שכתוב ונאמר אצלנו דאמירן וכו'. זכרני שפעם אחת כשהתפללתי בבה"כ הגדול בבודפשט ספרו לי שבמצות הרב ר' פישר דשם הוצרכו החזנים לאמור די-אמירן בפירוד, וכן שמעתי מפייהם באוזני, וכן שמעתי אומרים גם ב'„דושאָנס וואוד סט.” סינגוג אשר בלונדון, וכמה מגוחך הדבר להגיף מלחמה בעד זוטות כאלה! הלא הכל יבא על מקומו בשלום בקצת אזהרה. ברוב הסדורים כתוב בלאו הכי „די-ברא ברעותה”, ולא דברא וכו'.

7. כמובן ישנו להקדיש כמה נגונים (עי' גנינות-ישראל מאת י' אידלזון ד' 16) בדבר הנגון בצפת, וכן נהרא נהרא ופטיה. עי' מנהגים למהרי"ו 49 (" את הנוסח בארם-צובה (עי' אידלזון שם ד' 34) והשווה תרג' אונקלוס דברים ל"ב י"ב: „בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא”, „צלותנא ובעותנא”, עי' עבודת-ישראל 130. סיום „דכיריך” (קוכין וקפסא, עי' צונץ, ריטוס 58).

8. לצורך האינקוויזיציה בהספגיה ניתן הגדרה בו בלטינית [RE] 234 י"ח [RE] קדיש של המשומד משה רימוס זכר בספרות (מ"ע הבר') ביבליאוגרפיה י"ד 1910, 186, סדור אמשטרדם (1726) שבו לוח כל הקדישים נתפס ע"י הצנזורא (הצנזור היה פר' האסלכיער), מפני שמצאו בו חירוף לדתם (צייטשריפט פיר דיא געש' דער יודען אין דייטשלאנד ב' 388 וא"י).

כמובן באה להם הפעות מפני שידעו שהיהודים מכנים את קדושיהם — „קדשים” ("), מצד אחר בא להקדיש „תוספת-קדושה” בעיניהם מפני היחס שבינו ובין

(30) עי' ליטראטורבלאסט דעס אָריענטס 1849 עמ' 592.

(31) ביכלר במ"ע REJ ג"ג 194, י' בונז', דער סדור דעס ר' סעדיה גאון עמ' 17.

(32) גידעמאן, ערציעהונגסחזרען ג' 96, קהעללענשריפטען 301.

(33) אייזנגנגר, ענטדעקטעס יודענטום א' 527.

„תפלת האדון“ (מתי י' ט"י — : pater noster) אבינו שבשמים יתקדש שמך, תבא מלכותך, יעשה רצונך כמו שבשמים כן בארץ וכו', שבאמת קצת מאמריה דומים למאמרי-קדיש שלנו *). אין להתפלא איפוא שגם חוקרי הנצרים חכמיהם מרבים להתעסק בקדיש שלנו *).

9. מבחינה זו, וגם ממה שרשום לי להלן, יש לו להקדיש חשיבות שמתחדשת מדור לדור ועלולה להתחדש אפילו בימינו אלה. החזיקו בו חכמי החין (עי' זהר, דפוס אמשטרדם, תרומה ב165, וכן בפ' פנחס, ועי' חמדת ימים, קושטא 1735, ב112). לכבוד ראשים ומנהיגים הוסיפו בו בקשה לחייהם הארוכים של הנכבדים האלה. נתן הבבלי מודיע על „בחייו וביומיו“ שהוסיפו לכבוד ראש-הגולה ביום נשיאותם (באוסף נייבוער ב' 84), וידוע שבתמן עשו הכבוד הזה להרמב"ם (גריץ הוצ' ג' ה' 121, ש' אפנשטיין בקובץ „משה בן מימון“ ב' 50); בדורנו אנו עשוינו כן בא"י לכבוד הנציב ה' שמואל. באמת העשירה אותנו הגניזה בטכסטים כאלה; עי' קדיש שהוציא לאור ש' שכטר (בס' הזכרון לר' קויפמן, חלק העברי, 53 חו'); קדיש עתיק מימי הגאונים, גנוי קדם הוצ' ב' ליון ב' 46-48 שם ג' 51 (ועי' ש' פוזנסקי, בבילונישע גאונים אים נאך גאונ' צייטאלטער 94). כנראה לקדיש זה ולקדיש כיוצא בו קראו „קדיש ארוך“.

10. הספרות אדות הקדיש כל כך גדולה ורחבה היא, שאי אפשר לציין על כל מה שנעשה ואמור בו, ולמצוה גדולה ונחוצה יחשב לכתוב בה ביבליוגרפאי שלמה. יתכן לפלג בספרות את שלשה סוגים האלה: א) ביאורים ופירושים וחקירות; ב) הערצות ע"י פייטנים ובעלי-המליצה היפה; ג) כתבי-המתנגדים אשר לא ישר בעיניהם המעשה שעשו הקדיש לתפלת-מתים, כביכול, שעליו יסדו את ה„יאהרציט“, ולבסוף „כי זה כל האדם היהודי“.

לסוג הראשון: שבלי הלקט הוצ' בובר „ענין תפלה“, ח' עמ' 7 זה' (וכן טוש"ע א"ח סי' נ"ו). פרץ הכהן (צונץ ריטוס 35). ביאור הקדיש כ"י פרמא (פערץ קטלוג פרמא נו' 6; הבר' ביבליאוגרפיא י' 102. פירוש הקדיש „להחכם הגדול“ יהודה בן ר' דניאל, המכונה לעאזוי (שטייטשניידר, הבר' איבערזעצונגען 73). פירוש קדיש (מן מחזור ויטרי) בס' חיי עולם, פריס 1868, עמ' 50 וא"י. ס' נתיבות עולם (וורשא 1884). „נתיב העבודה“, פרק ה' (א' 69). פירוש ע"י עילום שמו בגנוי ירושלים מאת וורטהיימר ג' 8א וא"י.

לסוג השני: „דיא יאהרציט“, ע"י המשורר ז. קאמפערט (ווערקע, כרך ה'). ספרים פופולארים ע"י א. יעלינעק וע"י ג. קורריין. בסוף ראו בזה ענין של אורתו-

34 ס. קליין — דער עלטסטע כריסטליכע קריסטמוס (ברלין 1909) 256 Pool 110 ומאמר מיוחד בו (בהונגריה) ע"י Eokonys L, M J T=B. Vajda (ספר השנה לחברה הספרותית בהגר' 1904, 46.

35 M. Caul — Buxtorf, Synagoga Judaica (Basel 1661), 709 נתיבות עולם (מיסטיאונר, מתורגם מאנגלית לגרמנית, פרנקפורט דמיין 1885, 444 וגר').

36 The Kaddish אני מכיר את ספרו (ניריווק 1928) רק ע"י קריה ספר י' 344. ועי' גם י. בערגמאן — דיא לעגענרען דער יודען (ברלין 1919), עמ' 66, 40.

דוכסיא, ע"י שומר ציון הגאמן תרי"ג (1853) 301 ועוד. S. Feist במ"ע אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטום 164 1921 Joseph Schick

לסוג השלישי: דברים נמצאים כתב י" אבערמעיער, מדרגט יודענטום 191-143. קדמו בזה גאטת, דויטש, „מודרן אורתודוכסי“ (שיקאגא 1898) עמ' 12. ועי' ג. דויטש בחוברת „איי גאיד“ עמ' 4. ישנם „יתומים“ ו„אומרי קדיש“ שאינם יודעים אף לקרא את האותיות העבריות, ומה הם עושים? קוראים באותיות לטיניות, ועל זה ישנם דפוסים רבים. חרפה ובושה! ועי' למשל אדות איטליה מה שכתוב במ"ע „עדוקאטארע“ י"ח (1870) 288 ואילך.

מיטפסיכולוגיה

מאת ניסן טורוב

(המשך *)

ג.

בנסבות הספירטיסטים (או ב„מושביהם“), אשר דובר עליהן בפרק הקודם, אין מסתפקים, כרגיל, בגילוי כחו הסודי של המתווך (או הפסיכיקן) להשפיע השפעה שלמעלה-מהטבע על העצמים הדוממים הסובבים אותו בחדר-הגנטינות, אלא עושים אותו שליח לעולמות רחוקים ומופלאים הרבה יותר ומפענח-נעלמות מ„ספירות“, אשר הכניסה אליהן היא בלתי אפשרית לבן-תמותה פשוט בעודנו בחיים: מתווך, הראוי באמת לתואר-כבוד זה, יצליח כרגיל לבוא במגע-ומשא עם שוכני עפר ולהעלות מתים מקבריהם, כבעלת-האוב בעין-דוד בימי שאול המלך. אכן השתנו העתים מאז ועד היום, ולא הכל מתרחש על פי הדוגמה הקלסית שהזכרנו. הצורה השתנתה ברב או במעט, אם כי „התוכן“ חד הוא: הקוסם או הידעוני של ימינו יש אמנם אשר יביא לפני המסובים על פי הזמנה מיוחדת את המת, שהם מתענינים בו במיוחד (לומברוזו, למשל, זכה, לפי דבריו, לראות את צל אמו בחדר האפל של המסכה ולשמע את קולה המדבר אליו; ובשעתם נמסרו בעתונים „גילויי-דעת“ מפי וויליאם גיימס, אשר הבטיח עוד לפני מותו „להופיע“ בשעת-הצורך, אם יוכל, וכמו כן של עוד אנשים ידועי-שם, אשר „נתבקשו“ לישיבה של ספירטיסטים); ואולם על פי רוב נעשה „בעל האוב“ בשעת תרדמתו-המלאכותית שליח לברי-מינן מסוים, שבחר להתגלות דווקא דרך מתווך פלונאי-אלמוני, ומגרונו של זה ידבר, או את ידו של זה יכתוב „כתיבה אבטומטית“; וככה יתודע גם ליתר המסובים, ישיב לשאלותיהם, יספר